

BOSHLANG'ICH SINFLALARDA TILNI O'RGATISH ORQALI ADABIY TIL NORMALARI ASOSIDA O'QUVCHILAR NUTQINI RIVOJLANTIRISH

Utemuratov Bayrambay Kulmuratovich

*Qoraqalpog'iston Respublikasi Pedagoglarni yangi metodikalarga
urgatish milliy markazi Maktabgacha, boshlang'ch va maxsus ta'lim
metodikalari kafedrası f.f.n. dotsent*

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilariga adabiy til normalarini urgatish, o'z fikrlarini og'zaki va yozma shaklda aniq bayon etish ko'nikmasini o'stirish yo'llari ko'rsatilgan. Shuningdek, til birligining nutqimizdagi o'rnini o'quvchilar o'zlashtirishini ta'minlash masalalari yoritilgan.

Kalt so'zlar: adabiy til, o'quvchi, dialektik tafakkur, so'z, orfografiya, grammatika, analiz va sintez, kommunikativlik, ko'nikma.

DEVELOPMENT OF STUDENTS' SPEECH BASED ON LITERARY LANGUAGE STANDARDS THROUGH LANGUAGE TEACHING IN PRIMARY GRADES

Utemuratov Bayrambay Kulmuratovich

*Associate Professor of the Department of Preschool, Primary and
Special Education Methods of the National Center for Training Teachers in
New Methods of the Republic of Karakalpakstan. associate professor.*

Summary: The article shows ways to grow the skill of Primary School students to emphasize the norms of the literary language, to clearly state their thoughts in oral and written form. In addition, the issues of ensuring the assimilation of students of the place of the language unit in our speech are covered.

Keywords: literary language, reader, dialectical thinking, vocabulary, spelling, grammar, analysis and synthesis, communicative, skill.

РАЗВИТИЕ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ НА ОСНОВЕ НОРМАТИВОВ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА ЧЕРЕЗ ОБУЧЕНИЕ ЯЗЫКУ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Утемуратов Байрамбай Кулмуратович

*доцент кафедры методики дошкольного, начального и
специального образования Национального центра подготовки
педагогических кадров по новым методикам Республики
Каракалпакстан.*

Аннотация. В статье показаны способы воспитания у младших школьников умения подчеркивать нормы литературного языка, четко излагать свои мысли в устной и письменной форме. Освещаются также вопросы обеспечения усвоения учащимися места языковой единицы в нашей речи.

Ключевые слова: литературный язык, читатель, диалектическое мышление, лексика, орфография, грамматика, анализ и синтез, коммуникативность, мастерство.

Tildan bilim berishda o'quvchilarning hayotiy tajribasiga tayanish muhimdir. O'qituvchi nazariy xarakterdagi umumlashtirish zarur bo'lgan daliliy materiallarni yig'ish bosqichida ham, berilgan bilimlarni amaliyotga tatbiq etish uchun ham bolalarning hayotiy tajribasiga, nutqqa oid amaliyotiga tayanadi. Tilga oid bilimni o'rganish natijasida o'quvchilar nutq faoliyatining sifati o'zgaradi, adabiy til normalari shakllanadi. Tilni o'rganishni hayot bilan bog'lash dunyoning moddiyligini tushunishga asos yaratadi. Bu bilan bir paytda ona tili darslarining asosiy vazifalaridan biri bo'lmish o'quvchilarda to'g'ri kuzatish va o'z fikrlarini og'zaki va yozma shaklda aniq bayon etish ko'nikmasini o'stirish, adabiy til normalarini urgatish masalasi hal qilinadi. Bunda o'qituvchidan o'quvchilarda dialektik fikrlash ko'nikmasini shakllantirishga alohida e'tibor berish talab etiladi.

Dialektik tafakkur keng ma'noda hodisalarning boshqa hodisalar va jarayonlarga bog'liqligini hisobga olib, ularni har tomonlama mavjud belgilari yig'indisi bilan rivojlanishda ko'rish ko'nikmasini ta'rifiyaydi. Tafakkurning bunday sifati o'quvchilarda asta-sekin shakllana boradi va o'z navbatida, ular kuzatish jarayonida dalillarni topish, ularni tahlil qilish va o'rganiladigan hodisalarning ayrim tomonlari o'zaro bog'liqligini aniqlashi, taqqoslashi va umumlashtirish ko'nikmasini egallashi, adabiy til norma talablari bilib boradilar. Keyingi yillarda o'quvchilarning o'quv faoliyati tobora izlanish xarakteriga ega bo'lmoqda.

Tilni o'rganishda boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun ayrim adabiy til qoidalari va aniqliklarni yodlab olish emas, balki atrofdagi hayotni kuzatish asosida o'quvchilarning adabiy manbalardan tayyor olingan til materialini maqsadga muvofiq analiz va sintez qilish etakchi hisoblanadi. O'rganiladigan grammatik va so'z yasalishiga oid, leksik tushunchalarning mavjud belgilarini aniqlash jarayonida faol qatnashish, bilib olingan dalillarni o'xshash va farqli tomondan qiyoslash, shuningdek, o'rganilgan nazariy bilimlarni har xil nutqiy faoliyatga ijodiy tatbiq etish – bularning barchasi o'quvchilarda dialektik fikrlash ko'nikmasini o'stirish uchun zamin va shart-sharoit yaratadi. Bunda muhim omillardan biri o'quvchilarning aqliy faoliyatini o'qituvchi tomonidan maqsadga muvofiq boshqarish, ularda

adabiy til normalari, orfografik, grammatik yoki leksik-uslubiy vazifalarni hal qilishning umumiy metodlarini shakllantirish hisoblanadi.

O'quvchilarga ta'lim-tarbiya berish vazifalaridan biri ularda ilmiy dunyoqarash elementlarini shakllantirishdir. Bu vazifani hal qilishdamaqsadga muvofiq ishlashning etakchi sharti – o'quvchini shaxs sifatida muvaffaqiyatli kamol toptirishdir. Quyida ko'rsatilgan omillar tilni o'rgatish bilan bog'liq holda o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash elementlarini shakllantirish usulini belgilaydi.

Tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi mohiyati uning kommunikativlik vazifasini ifodalashdan iboratdir. Maktabda, shu jumladan, boshlang'ich sinflarda tilni o'rgatishning etakchi yo'nalishi o'quvchilar tomonidan tilning aloqa vazifasini bajarishini tushunishlariga erishish hisoblanadi.

Til bilan tafakkur uzviy bog'liq bo'lib, tafakkur so'z vositasida yuzaga chiqadi. Til tafakkurning mahsuli hisoblanib, ongdan tashqarida o'zicha yashamaydi.

Til va tafakkur atrofimizni o'rab olgan moddiy borliqqa nisbatan ikkilamchidir. Tafakkur tashqi dunyoning tushunchadagi ifodasi hisoblanadi. So'z tushunchaning shartli nomini o'zida aks ettiradi. Dunyoda yo'q narsa ongda ham, tilda ham bo'lmaydi. Bu holat o'quvchilarda dunyoqarashni shakllantirish asosini tashkil etadi va didaktik tamoyillardan birini, ya'ni til atrofni o'rab olgan muhitni, voqelikni kuzatish jarayonida faol bilish faoliyati vaziyatida o'rganilishini belgilaydi. Bunday yondashish dunyoqarashning asosiy masalalardan biriga, ya'ni nima birlamchi: tabiat (materiya)mi yoki ongmi degan savolga javob tayyorlash hisoblanadi; materiya – birlamchi, ong – ikkilamchi degan tushunchadan o'quvchilarning xabardor bo'lishiga yordam beradi.

Til – barcha tomonlari o'zaro dialektik bog'lanishda va birlikda bo'lgan murakkab, ko'p qirrali hodisa. Aloqa jarayonida tilning barcha tomonlari, uning barcha jihatlari bir-biriga o'zaro ta'sir etadi, shunday sharoitdagina til o'zining aloqa quroli vazifasini bajara oladi.

Maktabda tilning barcha tomonlari (talaffuzi, adabiy til normalari, fonetikasi, leksikasi, grammatikasi, so'z yasalishi)ni o'zaro bog'liq holda o'rganish ona tilini o'rgatishdagi etakchi tamoyil bo'lib, uni amalga oshirish o'quvchilarning tilni murakkab, rivojlanuvchan, o'zaro bog'langan muhim tomonlarga ega bo'lgan hodisa sifatida anglab etishlari uchun ilmiy asos yaratadi. Tilning mohiyatini bunday idrok etish hodisalarining rivojlanuvchanligi va o'zaro bog'langan qismlardan tuzilishini tushunishga zamin hozirlaydi.

Ta'limdan maqsad o'quvchilarni ilmiy bilim va tushunchalar bilan qurollantirishdangina iborat bo'lmay, balki axloqqa oid bilim va tushunchalar asosida ular ongiga, turmush tarziga insoniy axloq me'yorlarini singdirishni, e'tiqodi va ma'naviyatini tarkib toptirishni ham nazarda tutadi.

Maktab tajribasi va maxsus tekshirishlar shuni ko'rsatadiki, yuqorida qayd etilgan dastlabki adabiy til qoidalarni o'quv jarayonida amalga oshirishda ijtimoiy hodisa sifatida til haqidagi bilimlar majmuasini to'g'ri tanlash, asosiy til hodisalarini va turlarini tushuntirishda o'qituvchining

tutgan metodologik yoʻlining aniqligi, oʻquvchilar fikrlashini faollashtirish, til nazariyasini oʻrgatishga asos boʻladigan til materialining yuqori sifatli boʻlishi kabi dalillar hal qiluvchi taʼsir etadi. Shubhasiz, har bir omil maktab tajribasida bir-biridan ajralgan holda boʻlmaydi. Aksincha, ularning bir-biriga toʻgʻri, maqsadga muvofiq taʼsiri ijobiy natija beradi. Adabiy til normalarini toʻgʻri tanishtirish muhim ahamiyatga ega. Tilning ijtimoiy mohiyati uning aloqa vazifasini bajarishida koʻrinadi. Uning jamiyat hayotidagi ahamiyatini aniq tushunishga yordam berish uchun quyidagi jihatlarga ahamiyat berish kerak.

Oʻquv jarayonida har bir til birligining nutqimizdagi oʻrnini oʻquvchilar oʻzlashtirishini taʼminlash zarur. Oʻquvchilar tilning aloqa vazifasini tilning asosiy birliklari (fonema, morfema, soʻz, soʻz birikmasi, gap)ning vazifasini tushunish jarayonida oʻrganadilar.

Oʻquvchilarning tilning oʻzaro aloqa vositasi ekanligini tushunishlari “Til har bir kishi, umuman, jamiyat hayotida qanday oʻrinni egallaydi?” savoliga javob topishda ijobiy taʼsir koʻrsatadi. Oʻquvchilar sinfdan sinfga oʻtishi bilan bu savolga javob chuqurlashib va kengayib boradi. Til kishilarning birgalikdagi mehnat faoliyatida, yangiliklarni maslahatlashib tushunishida, yangi mashinalar ixtiro qilishda zarurligi haqida misollar topib, oʻz fikrlarini tasdiqlaydilar. Yoshlari ulgʻaygan sari oʻquvchilar odamning odam boʻlishida tilning ahamiyatini tushuna boradilar. Mehnat va nutq kishini yaratadi, uni hayvonot olamidanda ajratadi. Odam mehnat jarayonida oʻzining fikrlash faoliyatini rivojlantirish va nutqini oʻstirish bilan oʻzini doimo takomillashtirib boradi. Olamni, koinotni oʻzgartira borib, kishi yanada kamol topa boradi, uning adabiy tili ham boyiydi. Kishilar bilan, jamiyat aʼzolari bilan aloqa, munosabat, birgalikdagi mehnat har bir kishining oʻsishi, rivojlanishidagi zaruriy shartlardan hisoblanadi.

Boshlangʻich sinf oʻquvchilarining tilga ijtimoiy hodisa sifatida qarashini shakllantirishda tilning kelib chiqishi, tilda yangi soʻzlarning paydo boʻlishi haqida ularniig saviyasiga mos boʻlgan «sir»ni echish ijobiy taʼsir koʻrsatadi. Oʻqituvchi oʻquvchilarga tilning bir kishi tomonidan maxsus oʻylab chiqarilmaganini, u ibtidoiy odamlarning mehnat faoliyati bilan bogʻliq holda yaratilganini va asta-sekin rivojlanib borganini tushuntiradi. Yillar davomida tilning rivojlanishi orqali adabiy tiling shakilanganligi aytiladi.

Tilning rivojlanishi, ayrim soʻzlarning maʼnolari haqidagi bilimni boshlangʻich sinf oʻquvchilari ot, sifat, son, feʼlni oʻrganish jarayonida asta-sekin bilib oladilar. Bu oʻrinda «Soʻzning tarkibi» boʻlimi katta imkoniyatga ega. Oʻquvchilar bu boʻlim materiallarini oʻrganish jarayonida tilimizning yangi soʻzlar bilan boyib borishi haqidagi muhim manbalar bilan, soʻz yasalishi bilan tanishadilar. Maʼlumki, koʻpgina yangi soʻzlar tilda mavjud boʻlgan soʻzlar zaminida yaratiladi, tilda bor qoliplar kabi yasaladi: limon tipida limonzor, suvchi tipida boʻzchi kabi. Tilda yangi soʻzning paydo boʻlishi oʻzidan keyin bir xil asosli soʻzlar guruhining hosil boʻlishiga sabab boʻladi: ishli, ishsiz, ishchi kabi.

Boshlangʻich sinflarda tilning rivojlanishi, adabiy til normalari haqidagi masalalar maxsus oʻrganilmaydi. Tilga jamiyatning rivojlanishi bilan bogʻliq

holda rivojlanadigan hodisa sifatida ilmiy qarashga zamin yaratish muhim ahamiyatga ega. Tilning leksik tomoni boshqalariga nisbatan xarakatchan, tez rivojlanadigan bo'lgani uchun, til leksikasi misolida boshlang'ich sinf o'quvchilari saviyasiga mos ravishda jamiyatning rivojlanishi bilan bog'liq holda tilning ham rivojlanishi tushuntiriladi. Tilning leksik tarkibida yuz berayotgan o'zgarishlar yuzasidan o'qituvchi va o'quvchilarning kuzatishlari bolalarda dunyoni bilish haqidagi tasavvurini shakllantirishga mos material beradi. Tilning muloqot vositasi sifatidagi ahamiyati ajratilib boriladi².

Ona tilini o'rganish jarayonida o'quvchilarda adabiy til normalarini urgatish masalasini hal qilishda maktabda ona tilini o'rgatishga asos bo'ladigan material alohida qimmatga ega. Materialning haqiqiy tomoni, uning g'oyaviy yo'nalishi va badiiy ifodaliligi o'quvchilarning fikrlash faoliyatiga, his-tuyg'ulariga ta'sir etadi, atrof-muhit haqidagi bilimlarini kengaytiradi, tilga va uni yaratgan xalqqa qiziqishini tarbiyalaydi, o'quvchilarning umumiy taraqqiyoti darajasini o'stiradi va ularning shaxsiy sifatlarining, dunyoqarashlarining shakllanishiga ta'sir ko'rsatadi. Keyigi yillarda maktab ona tili darsliklari va o'qituvchilar uchun nashr qilingan qo'llanmalar materiali mazmuniga qo'yilgan talablar anchagina ortdi. Materialning asosiy mezonini matn va alohida gaplarning bilimni boyituvchi qimmati, leksik-uslubiy aniqligi, mavzu jihatdan xilma-xilligi, hayotning turli tomonlari bilan bog'lanishi, matnlarning g'oyaviy-mavzuviy yo'naltirilganligi, kichik yoshdagi o'quvchilarga mosligidir. O'quvchilarda adabiy til normalarini shakllantirish ko'p qirrali jarayon bo'lib, u maktabda va maktabdan tashqarida olib boriladigan o'quv-tarbiyaviy ishlarning barcha tizimida hal qilinadi.

Shunday qilib, tilni o'rganish jarayonida kichik yoshdagi o'quvchilarda adabiy til normalarini shakllantirishga o'qituvchining metodologik yondashuvi, o'quvchilar o'zlashtiradigan ijtimoiy hodisa sifatida rivojlanib boruvchi til haqidagi bilimlar majmuasi, o'quvchilar o'rganib oladigan bilish usuli, tilni o'rganishga asos bo'ladigan materialning bilim berishdagi, g'oyaviy-siyosiy va badiiy qimmati hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Safarova R., G'ulomov M., Inoyatova M. Savod o'rgatish darslari 1-sinf, o'qituvchilar uchun metodik qo'llanma –T.: Tafakkur, 2012, 11-bet.
2. Utemuratov B.Q. Baslawish klaslarda ana tilin oqituv metodlari Nókis, Qaraqalpaqstan, 2017 jil, 55 bet.